

Vatikanska koncepcija »dijaloga« s ateizmom

Jan Guranowski

1. *Od Ivana XXIII do Pavla VI — od Pacem in terris do Ecclesiam suam*

U dijaloškim izjavama Pavla VI nalazimo drukčiju inspiraciju nego u »klasičnom« tekstu Ivana XXIII — enciklici *Pacem in terris*. Na to skreće pažnju i saborski komentaor jezuitskih Études o. Rouquette. Po njegovu mišljenju Pavle VI savlađuje nastavlajući (*dépasse en la prolongeant*) jednu od inspiracija opitnizma Ivana XXIII, prema kojoj se Crkva mora uključiti u tok suvremene civilizacije. Pavle VI ima — kaže Rouquette — dublji osjećaj dijaloga, koji ne proizlazi iz instinktivnog optimizma, već iz duboke vjere, koja ima malo zajedničkog s naivnošću realizma. Slično kao i Ivan XXIII, Pavle misli da sadašnji zadatak Crkve prije svega nije osuđivanje, nije stvaranje izolacije i nije podizanje zastava krstačkih pohoda. Ali u isto vrijeme on poziva pastire na budnost, otkriva energično henističku opasnost civilizacije, koja smjera poganskom obožavanju čovjeka. On želi uspostaviti dijalog sa svjetovnim svijetom u kome protječe duboka revolucija i u kome se nalazi i Crkva, ali se ona s tim svijetom ne želi indentificirati. Rouquette skreće također pažnju na to da je pozicija Pavla VI bliža stavovima ranijih papa: Leona XII, Pija XI, ili Pija XII: Ivan XXIII vidi napredak u suvremenim moralnim osjećajima, u jačem isticanju ljudskog dostojanstva, a Pavle govori o potrebama dijaloga sa suvremenim svijetom...

Koncepciju dijaloga s ateizmom današnjeg pape Rouquette ovako karakterizira: »Pavle misli da je 'dijalog' u njegovom shvaćanju nemoguć, jer je za 'dijalog' potrebno dvoje', a govornik takav dijalog izbjegava u principu. Papa ipak ne odbacuje dijalog s pojedincima, pristaje na njega čak i onda ako su te jedinice ateisti.«

Kao što se čini, o. Rouquette je dobro zahvatio bit kontrozevi, odnosno kako se to kaže u katoličkim komentarima — razliku optika.

U enciklici *Pacem in terris* društvena praksa — lojalna suradnja u smjeranju prema ciljevima, koji su po svojoj prirodi dobri i vode dobru, široko polje na kojem se (katolici) mogu susretati i postizavati sporazumijevanje... također s ljudima koji nisu zahvaćeni vjerom u Isusa Krista, već imaju svjetlo razuma i prirodno poštenje u svom djelovanju — eksponirana je kao glavna baza dijaloga. Preko te prakse, preko susreta i sporazuma u različitim oblastima svakodnevnog života, treba prema enciklici dolažiti »do otkrivanja istine i njenog slavljenja«.

Karakteristiku »optike« Pavla VI dobro odražava njegov govor od 19. marta 1965, koji je u cjelini bio posvećen objašnjavanju »opasnosti« na koje nailazi radnik kršćanin prisiljen da svakog dana kontaktira s komunistima.

Radi se o dvosmislenosti — rekao je Papa — u koju zapadaju radnici, o situaciji dijaloga, o čijem slučaju odlučuje sama činjenica boravljenja u sredini kolega s različitim pogledima, ponekad suprotnim. Veoma dobro razumijemo, kako je neobično teško biti zajedno i izdvajati se od ostalih, biti s kolegama i prijateljima, ali ne i istomišljenicima, kad se mora zajednički raditi a ne može se misliti na isti način, imati zajedničke interese, a istovremeno tako različite životne koncepcije.

»To je tako teško, da osjećamo svoju dužnost da čestitamo radnicima koji žive u sredinama suprotnim njihovoj vjeri i njihovim pogledima, a ipak uspijevaju da se odupru utjecajima propagande, zastrašivanju, proganjanju, pojavama rezignacije nad njihovom vlastitom unutrašnjom slobodom, i ne podliježu fascinaciji ideologije i vlasti niti utjecajima organizacija s kojima se ne mogu složiti u mišljenjima. Te organizacije — kako je to dalje objasnio papa — predlažu sporazumijevanje u oblasti praktičnih problema dana današnjeg i ideala sutrašnjice, a istovremeno množe sistematski svoje napade protiv onih koji misle drukčije, razvijaju neprijateljstvo prema svećenicima, priznaju kratkovidan i uporan ateizam, solidarni su s totalitarističkim državama (sic!), teže lovljenju katoličkih masa u svoje mreže.«

»Dijalog — rekao je dalje Pavle VI — ne može biti taktička stupica. Ne može za katolike značiti napuštanje njihovih vlastitih principa i naivnog, pasivnog slaganja s pogledima protivnika. Jedinstvo sila rada ne treba da vodi podređivanju metodama, organizacijama, koje stoje u dubokoj opoziciji u odnosu na ono što katolici smatraju za najdragocjenije i religioznu vjeru, građansku slobodu, kršćansku koncepciju društva. Eto zbog čega vas pozivamo — završio je papa — da i dalje ostanete snažni i nepokolebljivi u svojim uvjerenjima, očuvajući ujedno lojalno i puno poštovanja stanovište prema svim vašim kolegama na poslu i pokušavajući da im objasnite da su njihove predrasude prema religiji i prema vanjskim manifestacijama kršćanskog života često neosnovane i da nisu vrijedne osoba, koje misle pošteno uz pomoć vlastitih mozgova. Te osobe u biti čine štetu samima sebi lišavajući se istine, nade i snage pravih misija kršćanstva.«

Već citirani o. Rouquette nedavno je pisao na margini osnovnih saborskih dokumenata:

»Može se jedino u opojenosti riječima govoriti da postoji danas narod ili katolička država... Svuda stojimo pred ideološkim i religioznim pluralizmom, koji čini još opasnijim širenje praktičnog ateizma. Takvu situaciju treba da žalimo: religiozni pluralizam je zlo, to je činjenica, zlo protiv kojeg nismo u stanju da istupimo silom.«

»Nismo više u situaciji Leona XIII... U vrijeme Sylabusa postojala je teza da je sloboda rezervirana isključivo za katolicizam, a hipoteza je bila praksa tolerancije u odnosu na ostale religije u pluralističkom društvu. Danas stojimo pred drukčijom problematikom: idealna teza bi bila da je katolička istina priznata jednoglasno od kolektivne svijesti. Ali ta teza nije ostvarena; i mogla bi se ostvariti samo u slučaju da se desi čudo, koje historija neće učiniti i koje ne izgleda u skladu s božanskom ekonomijom vjere, tako da je u tom značenju ona samo hipoteza; može se reći da u tom pitanju stojimo pred više ili manje idealnim hipotezama...

... Živimo u civilizaciji, koja prelazi na pozicije poganskog obožavanja same sebe, ona je himna hvale stvarne veličine i snage čovjeka. Stvarni grijeh ateizma nije samo opasnost koja prijeti toj civilizaciji, on je njen sastavni dio.«

Interpretacije o. Rouquettea dobro uvode čitaoca u idejnu atmosferu reformističkih krugova, koji prihvaćaju liniju agriornamento zauzetu od strane Pavla VI. Na taj način, na bazi takve vizije svijeta i mjesta kršćanina u tom svijetu, reformizam Pavla VI situira se na — antipodima vjere Ivana XXIII u moralni napredak čovječanstva — u optici teologije grešnog svijeta. U toj optici malo je mjesta za opće ljudske ciljeve koje bi katolici i komunisti mogli zajednički realizirati, eksponirana je umjesto toga opasnost koja prijeti duhu i vezana je uz činjenicu kršćaninova učešća u civilizaciji, i koja smjera poganskom obožavanju same sebe, opasnost u kojoj on živi pored inovjernih ateista. Kakva tek »opasnost« prijeti kršćaninu ako on donese odluku da surađuje s ateistima, čiju dugu listu grijehova daje govor Pavla VI od 19. marta... A i enciklika *Ecclesiam suam* isto tako, prije svega kao prijetnju duši, prikazuje sliku suvremene pluralističke civilizacije.

U sadašnjoj epohi — tvrdi između ostalog papa u enciklici — čovječanstvo podliježe velikim potresima i promjenama, i razvojnim procesima, koji ne mijenjaju samo njegov vanjski stil života, već i način mišljenja. Naučni napredak, društveni i tehnički, novi filozofski i politički pravci kao morski valovi okružuju i potresaju samu Crkvu, a vjernici se nalaze pod silnim utjecajem klime suvremenog svijeta. Otuda proizlaze različite opasnosti i prijetnje, koje imaju različite izvore, prema kojima — kaže dalje Pavle VI — Crkva mora biti otporna produbljujući svoju samosvijest da bi sačuvala one koji podliježu njenoj zaštiti, da ne bi zabludili na putu. Između ostalog crkva mora biti proniknuta željom da prihvati stil života potpuno nov i nikada dosad neviđen. Mora se suprotstaviti modernizmu, tom pritisku svjetovnog svijeta na Crkvu i različitim manifestacijama stavova suprotnih autentičnoj stvarnosti katoličke religije.

Prijetnju toj »stvarnosti« vidi također papa u samoj misli, koja lako vjeruje samoj sebi i nalazi sigurnost i punoću u svjetlu vlastite svijesti. To je prema mišljenju Pavla VI karakteristično za mentalnost suvremenog čovjeka, a bremenito ozbiljnim opasnosti-

ma: filozofski pokreti iskoristili su i podigli na pijedestal tu formu duhovne aktivnosti čovjeka kao posljednju i najvišu, štaviše — kao mjeru i izvor stvarnosti, i gurnuli su na taj način ljudsku misao na put nestvarnih i potpuno pogrešnih zaključaka.

Kao opasnost papa kvalificira — poglede znatnog dijela vjernika, koji misle da reforma Crkve treba da leži uglavnom na tome da ona prilagodi svoje postupanje i osjećaje postupanja prema postupanju i osjećajima svijeta. Tako je snažan danas zavodnički utjecaj koji proizvodi svjetovni život. Mnogim ljudima konformizam izgleda kao neizbježiv a čak i mudar. Misli se da je došlo vrijeme kad se treba prilagoditi svjetovnim koncepcijama života, kao boljima od onih koje kršćanin može i treba da shvati kao svoje vlastite. Dešava se to u filozofiji, dešava se to i u praksi. Naturalizam se širi i prijeteći da postane prva misao kršćanina. Čak i svećenici podliježu njegovim utjecajima: zar se ne događa mladim svećenicima da ulaze u dubinu ljudskih masa ili da pokušavaju da se s njima identificiraju umjesto da se od njih razlikuju. I Pavle VI podsjeća na veliki princip naslijeđen od Krista — biti u svijetu ne bivajući u njemu.

U ovoj viziji Crkve, koja se mora neprekidno i odvažno braniti od svih ustupaka, prljanja i zaraze pogrešaka i zla, postoji jedina mogućnost dijaloga Crkve sa svijetom u kojem ta Crkva igra ulogu onoga tko zna uzroke zarazne bolesti (liječnika), onoga koji pokušava da spasi pred njom sebe i ostale, da ne padnu kao njene žrtve, a istovremeno se bavi liječenjem onih koji su (bolešću) već dotaknuti.

Zar u takvoj perspektivi nema mjesta suradnji katolika i ateista, ukoliko jedni i drugi žele da ostanu ono što jesu i da budu povezani u zajedničkom djelovanju u dobru, nezavisno od granica koje ih dijele?

U »otvorenoj« koncepciji Ivana XXIII — kao što smo već o tome pisali — dijalog Crkve sa svijetom postavljao je kao osnov priznanje stvarnih humanističkih vrijednosti u društvenim i kulturnim formulacijama nastalim van kruga religiozne inspiracije. Na bazi tih vrijednosti, u nadovezivanju na njih moguća je po mišljenju Ivana XXIII razmjena pogleda, koja pomaže ostvarenje ciljeva zajedničkih čitavom čovječanstvu.

Koncepcija »dijalog spasa« prezentirana u Ecclesiam suam postavlja za osnov monopol Crkve, koju smatra isključivim depozitarom istine. U takvoj »koncepciji« dijaloga nemoguće je sa crkvene tačke gledišta »otkrivanje istina« u toku susreta i suradnje u različitim oblastima života između vjernika i nevjernika, onako kako je to postulirao Ivan XXIII. Jer istinu Crkva gleda samo na jedan način preko vlastite samosvjesnosti biti.

Pavle VI prema »svijetu« dakle ima inspiraciju pogleda na svijet drukčiju — moralni prijedlog »dijaloga« je takav da Crkva u njemu želi uzurpirati pravo mentora i učitelja.

Optika Ecclesiam suam — koja od augusta 1964. obavezuje vatikanske političare — značila bi dakle zacrtavanje kursa koji vodi izolaciji komunista, razrješavanju veza koje postoje u praktičnom »dijalogu« radničkih partija s masama, suprotstavljanje pokretu katoličkih masa lijevo orijentiranih, inače tako karakterističnom za naše doba.

Taj pokret u »nultom satu« — kad je objektivni razvoj svjetske situacije i svijest da je stara integristička linija postala nemoćna i koji je prisilio vodstvo oko Roncallija na promjenu politike — proizveo je snažan utisak na novo samoodređenje Vatikana prema svijetu, a također i na samo značenje dokumenata i enuncijacije tog perioda. Pacem in terris nije inicirala epohu »dijaloga« između katoličkih masa i radničkog pokreta. Njen progresivni značaj ogledao se prvenstveno u tome što je ona na neki način »legalizirala« sa strane Crkve neka dostignuća »dijaloga«, poduzetog i realiziranog preko radničkog pokreta u suradnji vjernika i nevjernika prije svega u obrani svjetskog mira i davanja »zelenog svjetla« sa strane te institucije daljnjim inicijativama i naporima u tom pravcu.

Upravo pritisak katoličkih masa udario je snažan pečat na »roncallijevsu optiku«. Odstup od ekleciocentrizma, tradicionalno prisutnog u dokumentima takve vrste, situiranje »misije Crkve« u humanističkoj perspektivi općeljudskih ciljeva, pokušaj uključivanja Crkve u pluralistički civilizacioni napor čovječanstva — predstavljali su odraz postignutog stanja svijesti milijuna kršćana, za koje je enciklika bila u izvjesnoj mjeri potvrđivanje sa strane najvišeg religioznog autoriteta ispravnosti izvršenog političkog izbora i angažiranja. Nismo u stanju, niti je to zadatak naše rasprave da objasnimo idejno-politički mehanizam, pokrenut paralelno s »petnaest minuta Roncallijeve nepromišljenosti«, i koji su imali da dovedu savladavanju onoga što hagiografi njegovog nasljednika nazivaju naivnim optimizmom u teologiji svijeta i do povlačenja Vatikana s opasno angažiranih verbalnih pozicija u oblasti »dijaloga« s ateizmom.

Ipak možemo pokazati izvjesne vanjske pojave i artikulacije tog »prevazilaženja«, izvršenog u toku »rada na uspostavljanju reda kojem je bio podvrgnut teološki i idejno politički doprinos Ivana XXIII pontifikatu.

Taj posao — što se može uzgred spomenuti — najavio je kardinal Montini još za života Ivana XXIII pišući o rezultatima prvog zasjedanja Koncila: »Ogroman materijal, značajan ali nejedinstven i nejednak, koji bi zahtijevao ozbiljniju redukciju i kompoziciju, kad bi autoritet ne samo vanjske i disciplinarne prirode rukovodio logičkim i organizacionim pripremanjem tih krasnih tomova i kad bi centralna arhitektonska ideja bacila odsjaj i dovela do kraja taj ogromni program.«

Enciklika utvrđuje hijerarhijsku disciplinu, apsolutnu papinu vlast, »realizam lišen iluzija« u ekumenskim pitanjima, afirmira

tradicionalni autoritet doktora. Istovremeno upozorava da se riječi »reforma« ne daje preširoko značenje.

Prevazilaženje ovih »konceptija specijalne vrste« vrši se ipak u oblasti »teologije svijeta«. Vraćanje eklecioцентриčne perspektive povlači za sobom eksponiranje kao glavnog zla koje prijeti kršćanstvu — ateizam:

Neki čine otvoreno priznanje svog nedostatka pobožnosti... u prostodušnom uvjerenju koje je zapravo fatalno, da će osloboditi čovjeka od zastarjelih i lažnih ideja koje se tiču života i svijeta — da bi, kako kažu, nju zamijenili naučnom koncepcijom koja bi bila u skladu sa zahtjevima modernog napretka.

Ta pojava je najopasnija za našu epohu — kaže Pavle VI karakterizirajući osnovnu pogrešku ateizma koji ne uvodi u ljudski život formulu razrješenja, već slijepu dogmu, koja ga ponižava i čini tužnim, koja uništava svaki društveni sistem u njegovoj osnovi.

I papa deklarira otpor svim silama protiv ove osvajačke negacije. Ne govori se tu općenito o ateizmu, već o izvjesnoj formi ateizma, poglavito onoj, koja po mišljenju pape predstavlja teoretsku postavku za praktičnu društvenu djelatnost. Iz konteksta enciklike, a također i iz izjava rođenih na njenoj inspiraciji, jasno proizlazi da se ne radi ni o čemu drugom, već o sistemima mišljenja, koja negiraju postojanje Boga i koji programiraju Crkvu, sistema koji se često identificiraju s političkim, ekonomskim, društvenim režimima, a među kojima posebno mjesto zauzima ateistički komunizam.

Uostalom u fragmentima koji se tiču ateizma u shemi »O Crkvi u suvremenom svijetu« kulminacionu tačku kritike ne predstavlja negacija Boga već pripisivanje Bogu uloge animatora ljudskih težnji k totalnom oslobađanju u društvenoj i ekonomskoj oblasti.

Suvremeni ateizam — čitamo u tzv. fragmentu 20 sheme — nastupa često u sistematskoj formi, koja se između ostalog kreće afirmaciji ljudske autonomije sve do tačke gdje se postavlja pitanje svake zavisnosti od Boga. Oni koji priznaju taj ateizam tvrde da sloboda počiva na činjenici da čovjek sam za sebe predstavlja cilj svoje historije, da je isključivi tvorac i demijurg... Između formi suvremenog ateizma ne može se zaboraviti ona koja puno oslobođenje čovjeka stavlja u ovisnost od njegovog ekonomskog i društvenog oslobođenja...

...Vjerna Bogu i ljudima Crkva ne može da prestane žaliti i odbacivati te pogubne doktrine i djelovanja, koja su suprotna razumu i zajedničkom iskustvu čovječanstva... Odbacuje ih sa svim decidirano isto tako kao što je to radila i ranije.

Katolički komentatori tog vremena ističu njegovu »pomirljivost«. Faktički, on je formuliran prilično suzdržljivo. Ali ipak posljednja od citiranih rečenica fragmenta kompenzira tu pomirljivost deklarirajući punu solidarnost s »naukom« ranijih papa, tač-

nije papa prije Roncallijevog pontifikata, koji su upravo na formu suvremenog ateizma bacali osude i anateme.

Pozivanje na pape integriste, pristalice krstaških pohoda protiv komunizma bilo je solomonsko rješenje, koje je prihvaćeno uz odbacivanje zahtjeva saborske desnice (tzv. inicijativa 450) koja je tražila osudu komunizma i uvođenje u tekst sheme karakteristiku komunizma kao najgore »u osnovi prevratničke« — prema izrazu Pija XII — forme ateizma. Crkveno rukovodstvo suprotstavilo se i odbacilo je na taj način pokušaj antikomunističke demonstracije realizirajući prihvaćen princip reformatora »ne osuđivanje nikoga i eliminiranje iz teksta riječi formuliranih rezolucija, koje bi mogle stvoriti teškoće vatikanskoj diplomaciji u poduzimanju različitih inicijativa na međunarodnoj areni. Ipak je dana i meritorna satisfakcija »tradicionalnim« antikomunistima. Već citirani tekst treba potvrditi da u tom pitanju nema razlika u mišljenjima između reformatorske većine, pape i integrista.

Karakteristična je bila taktika bečkog kardinala Koeniga, osobe povjerenja Pavla VI, koji rukovodi Sekretarijatom za pitanja nevjernika, a istovremeno i diplomate koji igra značajnu ulogu u pregovorima Vatikana sa socijalističkim državama. Koenig je bio jedan od najaktivnijih protivnika integrističke inicijative osude komunizma na Koncilu. Ne osuđujmo ponovo ateizam — rekao je on — kad nam to ništa ne daje. U isto vrijeme u tekstu posvećenom analizi ateizma i komunističkog marksizma koji je podijeljen saborskim ocima od strane Sekretarijata za pitanja nevjernika (dakle tog istog Koeniga) tvrdi se, između ostalog, da je jasna stvar, da je između ostalih formi ateizma marksizam najopasniji s obzirom na njegovu rasprostranjenost, organizaciju i doktrinu... To isto mišljenje ponovio je uostalom i sam Koenig predstavniku talijanskog desničarskog tjednika *Corriere della Sera*, pozivajući se na spomenuti rad.

Marksistički ateizam — izjavio je tada Koenig — najopasnija je forma ateizma koja se ikada pojavila na svijetu. Marksizam predstavlja pseudoreligiju — dodao je kardinal — a njegova oficijelna doktrina izgleda da je do kraja iskristalizirana. I pored izvjesnih izmjena do kojih je po Koenigovom mišljenju došlo u odnosu nekih marksističko-ateističkih partija prema religiji, teško je sada ocijeniti u kojoj se mjeri radi o manevru koji ima za cilj da privuče vjernike, a uolikoj je to mjeri stvarna evolucija. »Reformistički kardinal« ponovio je zatim tradicionalne integrističke optužbe na račun SSSR-a i socijalističkih zemalja...

Ekleciocentrična perspektiva *Ecclesiam suam*, vraćanje tradicionalne optike u oblasti teologije svijeta, što su »reformistički« komentatori — apologeti linije Montinija ocijenili jednodušno kao produblivanje (u odnosu na Ivana XXIII) kršćanske vizije svijeta — želi osloboditi vjernika od pritiska općeljudskih problema, od ljudske zemaljske solidarnosti s ljudima koji imaju drukčije

pogledu u pitanjima religije. Zajedničko djelovanje u realizaciji zemaljskih ideala mora biti kolektivno, izbjavljenje se postiže individualnim putem. To je tok inspiracije koja treba da katolika skrene s puta na kojem može svoju dušu podvrći opasnostima — i uputiti ga na put »dijaloga spasa« ne s »marksističkim ateizmom« već s pojedinim ateistima, radi njihovog vraćanja vjeri:

Zar se među nama ne nalazi nitko uz čiju bi pomoć ovaj neizbježan proces mišljenja, koji ateista naučno-politički dobrovoljno zadržava na izvjesnoj tači, gaseći na taj način najviše svjetlo razumijevanja svemira, mogao dovesti do koncepcije objektivne stvarnosti kozmičkog svemira, koja donosi duši osjećaj prisutnosti božje, a usnama pokorna i drhteća slova sretne molitve. Ateisti, ponekad to vidimo, pobuđeni plemenitim osjećajima, razočarani prosječnošću i egoizmom brojnih suvremenih sredina, posuđuju iz naše Evangelije najispravnije forme jezika ljudske solidarnosti i ljudskog suosjećanja; zar nećemo jednog dana biti u stanju da ih ponovno vratimo pravim izvorima (tih osjećaja), koji su kršćanski.

Enciklika deklarira da dijalog takve vrste Crkva ateistima ne odbija ali kad su oni komunisti, hipoteza dijaloga postaje veoma teška, gotovo nemoguća.

Nema danas u našoj duši — kaže papa — nikakvog a priori isključivanja osoba koje priznaju te sisteme (ateizam) i pripadaju tim režimima (socijalističkim). Sa svakim tko voli istinu diskusija je uvijek moguća.

S komunistima se dakle može, pa čak i treba diskutirati. Može li se s njima i surađivati?

Već citirani kardinal Koenig dao je i o tom pitanju neposredan odgovor u Corriere della Sera kad je utvrdio, između ostalog, ako se radi o dijalogu Crkve s ateistima, tada treba odmah na samom početku objasniti da dijalog može samo označiti studij problema, a ne može biti shvaćen kao traženje sporazuma ili tačka za stvaranje takvog sporazuma. Ako otkrijemo da osim pitanja koja nas dijele od ateista postoje i takva pitanja koja nas ne dijele, bit će to samo prosto konstatiranje činjenica. Sekretarijat za pitanja nevjernika nema namjere da poziva na neki krstaški pohod ili borbu protiv ateizma, ali to ne znači da on traži savezništvo s njim. Zadatak sekretarijata nije uspostavljanje kontakata s vladama niti učestvovanje u političkim manifestacijama ateizma, odnosno u individualnim inicijativama.

Koenig je ovako formulirao ciljeve »dijaloga« katolika s marksistima: Na kongresima možemo predstaviti našu tačku gledanja. Primjer Salzburga je jasan i ne treba ga falsificirati. Kršćansko udruženje Paulus Gesellschaft organiziralo je sastanak u cilju diskutiranja problema: kršćanstvo i marksizam u današnjem vremenu. Na njemu su učestvovali marksisti i kršćani. Cilj sastanka bio je u uzajamnom upoznavanju stanovišta. Naše učešće na tom

sastanku nije označilo priznanje vrijednosti, koje su nam zajedničke, tj. tretiranje dijaloga kao sporazuma. Radilo se o upoznavanju problema koji se tiču čovjeka i religije.

Zanimljivu dopunu Koenigove deklaracije predstavljaju izvjesni dijelovi intervjua koji je dao katoličkoj štampi novi »general« jezuita o. Arrupe. Napominjući da je Najviši svećenik od nas zatražio da naše snage još više posvetimo suprotstavljanju ateizmu, o. Arrupe je izjavio da taj papin zahtjev treba da usmjeri sve napore reda na put pružanja pomoći vjernicima kako bi bolje razumjeli svoju vjeru i mogli učvrstiti svoj otpor prema svim iskušenjima našeg vremena.

Između tih »iskušenja« na vodeće mjesto eksponirana je, u pitanjima koja su uputili katolički novinari na adresu Arrupea, naročito opasna »hereza djelovanja«. O. Arrupe je odgovorio da treba izbjegavati obje krajnosti: zatvaranje vjere u krug sakristija i postavljanje punog povjerenja isključivo u djelovanje.

Nesumnjivo je — rekao je on — da živimo u svijetu veoma naturalističkom, naturalizam je ušao svugdje i svugdje je prisutan. Eto zbog čega više nego ikad prije apostolska djelatnost koja je nadnaturalna i čiji rezultati zavise od drugih prava, nego ljudska djelovanja može da se nađe pod utjecajem naturalističkih tendencija, koje joj zadaju opasan udarac.

Kako proizlazi iz daljnjeg toka intervjua, takve tendencije postoje kod katolika-progresista, koji ne traže rješenja u kršćanskoj doktrini, već u materijalističkim i antikršćanskim koncepcijama. Takvim je tendencijama o. Arrupe najavio nesmiljenu borbu.

Aktivnost jezuita u »dijalogu« smjerat će ulaganju svih snaga u to da se pomogne ljudima da otkriju Boga i istovremeno mobiliziranju svih snaga protiv ateizma.

I duhovni i svjetovni katolici (koje Arrupe naziva apostolima) moraju se prilagoditi svojoj epohi ne padajući u njene grijehove. »Apostol« mora biti aktivan, ali ne na nepromišljen ili pretjeran način. Ističući da su sveci bili aktivni iznad obične mjere, Arrupe daje kao primjer Franju Ksaverskog, koji je čitave noći provodio pred oltarom, iako ga je morio san, a sveti Petar Canisius ostavljao je osam sati dnevno za molitvu čak i onda kad je imao najviše posla.

Po mišljenju o. Arrupe, upravo oživljavanje unutrašnjeg života takve vrste predstavlja »lijek« koji može imunizirati protiv hereze aktivizma...

2. Papa Pavle VI: »Religiozni ratovi su završeni«

Promjene u stavu Crkve prema svijetu, u vatikanskoj doktrini, u političkoj praksi Vatikana teku kao što je poznato od vremena pontifikata Ivana XXIII. Za današnju politiku mjerodavne su međutim direktive Pavla VI, počevši od trećeg zasjedanja sabora. U

tom periodu novo vatikansko vodstvo izvršilo je postepeno izvjesnu reviziju početnih postavki reformatorskog pokreta, ono nastupa s promišljenom, potpunom strateškom i taktičkom koncepcijom u pitanjima odnosa prema suvremenom svijetu i prezentira te koncepcije u enciklici Pavla VI *Ecclesiam suam*.

Encikliku *Ecclesiam suam* nazivaju katolički teoretičari funkcioneri reforme »traktat o dijalogu«. Uloga Crkve u svijetu predstavljena je tamo na kvalitetno nov način. Pavle VI govori o tome da Crkva ima različite mogućnosti kontakta sa svijetom, ali da na sadašnjoj etapi uzima otvoren stav, stav dijaloga.

U toj istoj enciklici Pavle VI naznačuje tzv. granice dijaloga: dijalog u Crkvi, dijalog među kršćanima u krugu monoteističke religije, dijalog s ateističkim svijetom. Da li su sva ta područja postavljena na jednoj te istoj osnovi? Čini se da nisu; izgleda da u koncepciji Pavla VI postoji bitna razlika u postavljanju problematike dijaloga u kršćanskom svijetu (ekumenistički dijalog), dijaloga u svijetu monoteističkih religija i dijaloga koji bi se provodio u odnosu na nevjernike. U svjetlu *Ecclesiam suam* cjelina teoretske praktične koncepcije Pavla VI u tom obimu može biti okarakterizirana na slijedeći način: s jedne strane u krugu teističkog dijaloga katolička Crkva želi proširiti svoj način razumijevanja misije kršćanstva, ali s oba ostala polja, tj. s kršćanskim krugom (kršćansko-ekumenističnim) i monoteističnim želi zajednički navoditi na vjeru one koji u Boga ne vjeruju.

Ukoliko se i radi o krugu »ateističkog svijeta«, i tu je dijaloški stav diferenciran. Crkva otkriva pluralizam ateizama, a ne samo jedan ateizam, onako kako je on predstavljen u tradicionalnim integrističkim koncepcijama. Crkva danas nema jedinstven stav prema ateizmu, ona traži različite pristupe različitim formama ateizma od kojih su sve osim jedne pogodne za dijalog. Jedino »komunistički ateizam« i dalje ostaje van tih granica.

Izrada te nove ocjene i taktike Vatikana u odnosu prema suvremenom ateizmu izgleda da je povezana s institucionalizacijom reforme. Svi reformatorski pokreti u Crkvi, koji su u vrijeme Ivana XXIII nastupali s različitim tezama i bili vrlo širokog filozofskog i društvenog raspona, kao i pokreti koji su nastupali pod zastavom »dijaloga« i suradnje s društvenom ljevicom — svi ti pokreti bili su reprezentirani na saboru i oko njega. U svojoj prvoj fazi sabor je pokazao više raznorodnosti nego jedinstva. Jedinstvo u raznorodnosti moglo se postići jedino realizacijom taktike centra: bilo je potrebno na neki način odvojiti se od ekstremista s lijeva i desna, da bi se izradila takva raznorodnost kojom se može rukovoditi, kojoj se može dati povoljna forma u ideološkoj i političkoj ofanzivi. Sve to se desilo manje-više u razdoblju između drugog i trećeg zasjedanja. Jedan od svjetovnih nizozemskih teologa ovako se izrazio o tome:

Različiti pokreti crkvene obnove, koji su našli svog izraza na Saboru 1962. bili su proročke prirode. Njihove tendencije bile

su izražene preko ideja i teksta, ali tek od 1963. i 1964. dobiva njihov rad institucionalni karakter. Od posljednjeg inter-zasjedanja pokret obnove je ponovno pokret od vrha prema dolje (to znači pokret od hijerarhije do katoličkih masa — J. G.). Svakako ne radi se o tome da se *aggiornamento* provodi samo od vrha prema dolje, ali taj nesumnjivo institucionalan karakter reforme daje veoma discipliniran karakter čitavom pokretu.

Teolog skreće pažnju na to da su kasniji »saborski eksperti« ideolozi i katolički funkcioneri, koji su na početku sabora bili privatne osobe, postajali čas privatni savjetnici biskupa, čas saborski komentatori, da bi tako postali dio crkvenog aparata. Oni su ušli u sastav različitih kolegija komisija, postali su vatikanski funkcioneri, ojačali su institucionalnu crkvenu mašinu, postajući njenom najsvjetlijom stranom.

Drukčije govoreći, reformatorski pokreti i korifeji tih pokreta gube polako svoju nezavisnost, postaju dio velike cjeline, koja funkcionira već prema centralnim smjernicama i podređena je rukovodstvu Crkve. Nizozemski episkopat je osjetio s gorčinom tu promjenu postajući na posredan način predmet vatikanskog napada u enciklici *Mysterium fidei* gdje je napadnuta saborska grupa, čije je ekumensko »ljevičarstvo« prelazilo granice štapskih koncepcija...

Kako izgleda nova verzija odnosa prema ateizmu? Ona je nesumnjivo posljedica okretanja udesno vatikanske reforme kao što je već i ranije s naše strane bilo signalizirano. Ne podliježe, međutim, sumnji da sadašnji crkveni pokret »aggiornamento« predstavlja kontinuitet antiintegrističke linije Ivana XXIII, a prije svega njegovog stanovišta o tome da ne treba osuđivati ateizam.

Kako je poznato, u vrijeme sabora nastupio je niz desničarskih grupa s inicijativom da se takva osuda ponovno donese. Za vrijeme drugog zasjedanja bila je ta inicijativa povezana s integrističkim južnoameričkim centrima. Katolička štampa je, npr., informirala o istupu jednog od visokih univerzitetskih integrista iz Južne Amerike koji je rekao da tamo gdje se radi o izbavljenju duša ne treba se bojati žrtava. I ideja miroljubive koegzistencije mora također biti podređena glavnom problemu — izbavljenju duša. Ukoliko treba izabrati između rata i gubitka duša, treba svakako izabrati rat.

Iza toga imali smo posla s tzv. peticijom 450-orice, koja je tražila osudu ateizma, a prvenstveno marksističkog ateizma. Kad i ta akcija nije uspjela, izvjesna grupa saborskih otaca nastupila je s prijedlogom unošenja popravaka u tzv. shemu III kako bi se u njoj osudio ateizam.

Treba istaknuti da je vodstvo sabora odbacilo te koncepcije. Odbacilo ih je uostalom na vrlo karakterističan način, posebno ako se radi o meritornoj argumentaciji koja se svodila na to da je ateizam bio već mnogo puta osuđivan i da nema potrebe da se to ponavlja. Ono što je posebno karakteristično za »institucio-

nalno« provođenje reforme vidjelo se i ovdje. Podnosioci prijedloga odbijeni su bez ulaženja u meritorne rasprave uz pomoć ... birokratskog aparata kurije. Očevima koji su dali svoje potpise na peticiju objašnjeno je da je njihovo sveto pravo da zahtijevaju, ali da je na žalost kasno i da se više ne mogu prihvatiti njihove želje. Kako su to kasnije objasnili visoki vatikanski funkcioneri podnosiocima zahtjeva, antikomunistička peticija negdje se zagubila, a kad je pronađena već je bio prošao rok podnošenja prijedloga.

Takav način rješavanja pitanja osude ateizma svakako kamuflira izvjesne meritorne stvari, koje rukovodeća vatikanska grupa naprosto nije htjela postaviti na dnevni red i zbog toga ih je birokratski riješila.

Uostalom u isto vrijeme desio se i jedan drugi događaj koji također ilustrira stav Vatikana u pitanju dijaloga kao osnove djelovanja Crkve.

Kako piše Informations Catholiques Internationales, od februara 1965: Pavle VI daje zastavu Turskoj. Religiozni ratovi su završeni. Pavle VI vratio je Turskoj tursku zastavu koja je osvojena od strane crkvene vojske u bici kod Lepanta 1571. godine. Vraćajući zastavu Pavle VI je izjavio: »Religiozni ratovi završeni su jednom zauvijek.«

Kako dalje piše spomenuti list, ova izjava izazvala je veliko negodovanje u integrističkoj španjolskoj crkvi. Katolička štampa Španije pisala je da je papa poderao na komadiće najljepši dio historije kršćanskih naroda. Zanimljiv je i komentar koji daje isti časopis čitavom tom događaju:

»Sveti otac neće da ništi prošlost i ne briše historiju. On naprosto želi da piše novu historiju.«

Slično stanovište formulirano je i u poznatoj propovijedi kardinala Koeniga pod naslovom Crkva i demokracija. Crkva je funkcionirala u različitim civilizacijama — kaže Koenig — služila se različitim metodama u svojoj misiji. Crkva po svojoj prirodi nije demokratska. Ona ima konzervativne sklonosti, ali Crkva želi danas da djeluje u demokratskim strukturama.

To je — što treba posebno naglasiti — pokušaj odvajanja od prošlosti, što postaje sve karakterističnije za montinijansku etapu reforme.

Vrijedno je napomenuti da je kasnije u posljednjoj verziji deklaracije o religioznoj slobodi izbačeno veliko samokritičko poglavlje. Crkva tu nije osudila svoju prošlost, religiozne pohode, upotrebu »bogatih sredstava«. Ona je samo konstatala da je danas drukčija situacija i zbog toga je spremna da piše novu historiju.

Svijest o novoj situaciji našla je naročitog izraza u govoru kardinala Koeniga na četvrtom saborskom zasjedanju, posvećenom suvremenom ateizmu.

Koenig je kritizirao jednu od prijašnjih verzija fragmenta o ateizmu iz teksta deklaracije »O crkvi u suvremenom svijetu« i tom prilikom je obrazložio potrebu nove taktike Crkve u odnosu prema ateizmu.

Tekst o ateizmu onakav kako je bio predložen na početku četvrtog zasjedanja (poglavlje 19 sheme »O prisustvu Crkve u suvremenom svijetu«) glasio je ovako:

»Mnogi na sistematski način negiraju Boga. To je jedna od najtežih činjenica našeg vremena. U stvarnosti ateizam dobiva različite forme, koje se ne mogu jednostavno reducirati. Na mnogim poljima ateizam se širi, pa čak uživa i pomoć javnih vlasti. Širi se, uz upotrebu različitih sredstava društvene presiye, naročito u odgoju omladine, narušavajući tako građansku slobodu. Prema jednoj od tih ideologija, u određenoj društvenoj situaciji čovjek zahvaćen različitim životnim suprotnostima, predstavlja savršenstvo, slobodu i sreću u vidu božanskom, nadzemaljskom. On se zatim podređuje proizvodima svoje imaginacije, očekujući od tih proizvoda izbavljenje i napuštajući zemaljsku aktivnost. Na taj način on ostaje stran samom sebi. Iz te alijenacije, iz tog ropstva, treba pod svaku cijenu osloboditi čovjeka, da bi mogao uvesti mir na zemlji.«

Kao što se vidi, u shemi se prikazuje marksističko stanovište u pitanju religiozne alijenacije. Prikaz je uostalom prejednostavan i neprecizan. To je više referiranje Feuerbacha nego Marxa.

Tekst glasi dalje, između ostalog »... taj ateizam, da bi izvuкао iz srca masa vjeru u Boga, služi se vannaučnom argumentacijom, koja teško vrijeđa dostojanstvo ličnosti. Brojni mučenici daju dokaz pred licem svijeta, najljepši dokaz o postojanju živog Boga.

I dalje: »Pozivamo sve one koji brane taj sistem da se iskreno zapitaju da li se njihova pozicija prema Bogu može zasnivati na solidnim argumentima, kojima se ništa ne može predbaciti. Pitamo, osim toga, kojim pravom društveni autoriteti postavljaju granicu između vjernika i nevjernika i zbog čega ne priznaju fundamentalna prava ljudske ličnosti. Odbacujući ateizam Crkva istovremeno priznaje da svi ljudi — bez obzira na to da li vjeruju ili ne — treba da zajednički žive na ovom svijetu i da rade na njegovoj izgradnji.

Dalje slijedi fragment, u kojem se kaže da Crkva brani religiju, jer samo religija može donijeti slobodu ljudskoj ličnosti. S takvom kritikom teksta nastupio je Koenig, predstavljajući slijedeću tačku gledišta. Ne može me — rekao je on — zadovoljiti ta shema, jer tu nisu pokazani različiti aspekti ateizma. Postavlja se akcenat na borbeni ateizam, a taj je samo jedan od aspekata šireg pitanja. Koenig je predložio da u novom tekstu budu zahvaćeni slijedeći momenti: različite forme ateizma, njegova unutra-

šnja priroda, korijeni njegove pojave, primjena lijekova i način na koji treba da postupa Crkva.

Prvo — rekao je Koenig — istražujući ateizam treba početi od dvije pretpostavke: 1. da se ateizam rasprostire po čitavom svijetu i da se u njemu propagira i širi, 2. da je svaka duša po svojoj prirodi kršćanska.

Drugo — razmatra se ateizam samo u formama koje on dobiva u zapadnoj Evropi. Ali takve forme ne postoje npr. u Indiji ili drugim dijelovima Azije ili Afrike — konstatira Koenig.

Dalje slijedi fragment govora u kojem nalazimo tezu da se širenje ateizma veže uz podjelu kršćana. Koenig kaže da se samo učeni muževi, kako katolički tako i nekatolički, kršćani, slijedeći evoluciju suvremenog ateizma mogu njemu suprotstavljati... Jer je jedinstvo kršćana slomljeno u 16, 17, 18. i 19. stoljeću, i otuda je došlo do praznine u propagiranju vjere i mogućnosti rasprostiranja ateizma u čitavom svijetu koji se naziva zapadnim.

Koenig je zatim govorio o tome da je studiranje ateizma potreba suvremene Crkve, jer ona posjeduje shematsku nediferenciranu viziju tog ateizma, koji izrasta iz različitih formi suvremenog života i treba ga istraživati na jedan širok način, istovremeno pripremajući svjetovnjake kao i katolički kler za borbu s ateizmom, za antiateističke argumentacije itd.

Ne treba osuđivati ateizam ističe Koenig, već treba istraživati sine ira et studio. Treba razgovarati sa svim ljudima dobre volje, predstavljajući im viziju Crkve i Boga...

Pod utjecajem diskusije na IV zasjedanju sabora već spomenuti fragment 19 sheme narastao je na četiri poglavlja. Ona su umetnuta u jedno veće poglavlje koje se naziva »Dostojanstvo ljudske osobe«. Evo njihovih naslova: Forme i korijeni ateizma, Sistematski ateizam, Stav Crkve prema ateizmu, Krist i novi čovjek.

Vrijedno je možda skrenuti pažnju na pravac koji je taj fragment dobio. U posljednjem promulgiranom tekstu čitamo između ostalog:

»Pod nazivom ateizma razumije se velika skupina pojava. Dok jedni izrazito negiraju Boga, drugi misle da čovjek ne može apsolutno ništa da kaže na tu temu, neki pak podređuju pitanje Boga metodi koja ga lišava smisla. Mnogi, prelazeći granice pozitivnih nauka, pokušavaju da sve objasne jedino pomoću naučnog razuma, inače ne prihvaćaju nikakvu apsolutnu istinu. Neki hvale čovjeka do tog stepena, da im se vjera u Boga čini bespredmetnom. Oni više postavljaju akcent na afirmaciju čovjeka nego na negaciju Boga.

Drugi postavljaju Boga na taj način da slika Boga koga odbacuju nema ništa zajedničko sa slikom Boga iz Evangelijske. Neki čak i ne dolaze do postavljanja problema Boga, jer im izgleda da ne posjeduju nikakav osjećaj religioznog nemira. I ne vide razloga zbog čega bi uopće trebalo da se bave religioznim pitanjima. S dru-

ge strane ateizam se rađa iz oštrog protesta protiv zla svijeta. Drukčije govoreći — iz percepcije apsolutnog pripisane ljudskim vrijednostima, koje se na taj način postavljaju umjesto Boga. Suvremena civilizacija ne samo u sebi, već — ako je previše angažirana — i u zemaljskoj stvarnosti, često čini teškim pristup Bogu...

Tako ateizam stvarnosti nema početak sam u sebi, već proizlazi iz različitih uzroka.

Nakon fragmenta u kojem pokušava objasniti različite forme ateizma, a čak ih i djelomično opravdati stvarnošću suvremenog, svijeta slijedi fragment o »sistematskom ateizmu«. Tu između ostalog čitam: Suvremeni ateizam se često predstavlja u sistematskoj formi, koja između ostalog nameće tvrdnju ljudskoj autonomiji sve do tačke u kojoj stavlja u pitanje svaku zavisnost čovjeka od Boga. Oni koji priznaju ateizam takve vrste tvrde da sloboda leži u tome da čovjek postaje sam svojim vlastitim tijelom tvorac historije. I tvrde da se to ne može pomiriti s priznavanjem Gospoda kao autora i cilja svake stvari... Osjećaj snage koju čovjeku daje danas tehnički napredak može djelovati u korist te doktrine...

Među formama današnjeg ateizma ne može se ispustiti iz vida onaj koji tvrdi da iz slobode, iz cjelokupnog oslobođenja čovjeka proizlazi njegovo ekonomsko i društveno oslobođenje. Govori se da je religija po svojoj prirodi zapreka toj slobodi zbog toga, jer — postavljajući težište na čovjekovo poznavanje iluzije budućeg života — odvraća čovjeka od građenja zemaljskog života. Eto zbog čega pristalice tih doktrina, tamo gdje dolaze na vlast, silovito suzbijaju religiju, pokušavajući širiti ateizam, naročito u odgoju omladine, svim sredstvima presije kojima raspolaže javna vlast. Crkva povezana s Bogom i ljudima ne može zaustaviti glas, i prestatu da oplakuje i odbacuje te doktrine.

Kao što se vidi iz gornjih citata, u posljednjoj verziji o ateizmu različite forme »intelektualnog ateizma« su izvučene i na izvjestan psihološki način opravdane, međutim predmet napada je »sistematski ateizam«, koji povezuje puno oslobođenje čovjeka (dakle i od religije) s ekonomskim i društvenim oslobođenjem.

Artikulacija tog paragrafa sheme može služiti nesumnjivo kao poticaj izradi novih formi antikomunizma koje više nisu povezane s koncepcijama krstaških pohoda, već s koncepcijama »diferenciranja u dijalogu« koji vodi izolaciji »komunističkog ateizma«. U krugovima reforme pri tome se ističe da Crkva ne osuđuje komunizam, već da jedino odbacuje ateizam...

Kao što je poznato, još u toku sabora osnovana je nova organizaciona ćelija vatikanskog aparata — Sekretarijat za pitanja nevjernika, na čijem čelu stoji kardinal Koenig. Radilo se o potrebi stvaranja veoma osjetljivog instrumenta istraživanja i penetracije koji bi na nov različit način prišao ateističkim sredinama.

Koenig je prošle godine dao izjavu predstavnicima štampe u kojoj je između ostalog rekao:

»Htio bih napomenuti da se skica za ta tri sekretarijata (Koenigov za nevjernike, kardinala Bea za kršćansko jedinstvo i kardinala Marella za nekršćanske religije — J. G.) nalazi u enciklici Ecclesiam suam. U tom dokumentu papa je naznačio liniju aktivnosti tih sekretarijata. Ne radi se o borbi protiv drugih, već o pozivu na religiozni dijalog ili bar na ljudski dijalog.«

Tome ipak dodajmo da se ljudsko dostojanstvo, po mišljenju teologa obnove — može realizirati samo pod dobrotvornim utjecajem religiozne inspiracije, da ateizam »lišava čovjeka dostojanstva«, prema tome ovdje termin ljudski treba shvatiti u najmanju ruku »prirodno-kršćanski«.

»S moje tačke gledišta — rekao je Koenig — bilo bi potrebno mnogo hrabrosti i odlučnosti sa strane Pavla VI, da bi se stvaranjem ovih sekretarijata napravio korak naprijed, koji se nije mogao a priori očekivati.«

O zadacima svog sekretarijata Koenig je rekao slijedeće: On ima prije svega dužnost da naučno istražuje, inspirira daljnja istraživanja, da nađe osnove i izvore ateističkih pokreta, te da konstatira kakav utjecaj ima ateizam u oblasti nauke i literature. Treba informirati katolike o tom suvremenom fenomenu. Istraživanja i komparativne studije historije religije treba da objasne — i to je važno — da li se u ateizmu radi o fenomenu dekadencije historije kulture, ili je riječ o originalnoj pojavi. Nezavisno od toga potrebno je pronaći specijaliste koji bi mogli u tom pravcu djelovati širom svijeta i pozvati ih da surađuju s nama.

Kakvi moraju biti ti specijalisti?

Sekretarijat za pitanja nevjernika radi sada u čitavom svijetu na izradi studijskih grupa ateizma. Ateizam je različit po regionima, njegove doktrine su također različite kao i praktične manifestacije. Rezultati istraživanja daju se na raspolaganje biskupima, da bi pobudili refleksije svećenika i svjetovnih odoba...

Citirajmo na kraju još jedan dio Koenigove izjave: Radi se o stvaranju grupa dušobrižničkog tipa, a ne na stvaranju grupa za borbenu djelovanje. Ta nova djelovanja, nove dušobrižničke potrebe vežu se uz trostrano razlikovanje suvremenog ateizma.

Prvu vrstu čini — praktični sistem, koji postoji u današnjim masovnim kulturama i jača pomoću sredstava masovnih komunikacija.

Drugu — doktrinarni sistem, koji nastoji da ojača svoje pozicije na naučni način publiciranjem knjiga i časopisa.

Treću — sistem koji se bori, koji je od svih njih drukčiji. On postoji uz pomoć država i razvija u društvu izvjesnu vrstu konformizma. To je ateizam podređen političkim ciljevima. Čini se da u ovom slučaju taj ateizam treba drukčije okarakterizirati nego u prethodnim slučajevima.

Zatim Koenig kao da prelazi koncepcije »biroa studija« govoreći na dosta enigmatski način:

»U tom svijetu, koji smjera sve više unifikaciji, pada na novi sekretarijat zadatak da osigura religiji životni prostor koji ona treba u suvremenom svijetu...«

Na koji način to treba shvatiti i šta je mislio kardinal Koenig...? Kakve su u tom svjetlu stvarne granice dijaloga?